

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
IV Республиканской научно-практической
онлайн конференции «Судьбоносные решения Первого
Президента РК Н.А. Назарбаева по формированию нового
Казахстана», посвященной 25-летию Независимости
Республики Казахстан**

**2016 жыл 25 қараша
Астана**

**ӘОЖ 342 (063)
Ж 28**

«Жаңа Қазақстанды қалыптастырудағы ҚР Тұңғыш Президенті
Н.Ә. Назарбаевтың тағдырқешті шешімдері» Қазақстан Республикасы
Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған атты IV Республикалық ғылыми-
практикалық онлайн конференциясы = «Судьбоносные решения Первого
Президента РК Н.А. Назарбаева по формированию нового Казахстана» IV
Республиканская научно-практическая онлайн конференция,
посвященная 25-летию Независимости Республики Казахстан
Астана: [http://www.enu.kz/ru/nauka/sborniki-konferentsiy/iv-respublikanskaya-
nauchno-prakticheskaya-onlayn-konferentsiya](http://www.enu.kz/ru/nauka/sborniki-konferentsiy/iv-respublikanskaya-nauchno-prakticheskaya-onlayn-konferentsiya), 2016. – .... б. (қазақша, орысша).

ISBN 978–9965–31–813-9

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген. В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и ученых гуманитарных наук.

ӘОЖ 342 (063)

ISBN 978–9965–31–813-9

©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2016

СОДЕРЖАНИЕ

1.	Ashimkhanova K.	Territorial and border issues in Central Asia: historical approach	5
2.	Toimbayeva A.S.	Co-operation between France and Kazakhstan in the framework of cultural diplomacy	8
3.	Әбдіғали Н.Ә.	Н.Ә.Назарбаевтың – Қазақстандағы қоғамдық тұрақтылық пен ұлтаралық келісімді нығайту жолындағы саясаты	12
4.	Әбішева М.М.	Ел басының игі бастамаларының бірі – әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съезі	19
5.	Альжаппарова Б.К.	Из истории «продразверсток» в Центральном Казахстане в начале 1920-х гг.	23
6.	Галимжанова С.Б.	Основополагающие институциональные реформы в экономике Казахстана	29
7.	Еменова Н.	Н.Ә.Назарбаевтың саяси тұлға ретінде қалыптасуы	35
8.	Жумабекова Д.Ж., Капеу-Коханова М.Б.	Роль Первого Президента РК Н.А. Назарбаева в развитии музыкальной инфраструктуры Астаны	41
9.	Жунисбеков Е.Н.	Деятельность РК в ООН: инициативы Н. Назарбаева	43
10.	Ибрагимов Ж.И.	Тұңғыш Президенттің институционалды реформаларды жүргізудегі ролі	47
11.	Иманбай А.Р.	Тарихи дыбыс өзгерістерінің түбір құрылымына әсері	52
12.	Искаков Қ.А.	Н.Ә.Назарбаевтың тәуелсіз Қазақстандағы білімді ұрпақ даярлау жолындағы саясаты	59
13.	Қабылшаев Қ.И.	Ұлы Жеңіске – қомақты үлес (Қазақстан теміржол көлігінің тылдағы ерен еңбегі хақында)	62
14.	Каирбаева Н.А.	МИИДБ-2 іске асыруда арнайы экономи-калық аймақтар ролі және оның құқықтық реттелуі	68
15.	Ковальская С.И.	Роль Первого Президента в разработке концепции по формированию исторического самосознания нации	70
16.	Қосыбаев М.М.	М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегіндегі отбасы және туыстық қатынастар жүйесіне қатысты тілдік бірліктердің этнолингвомәдени сипаты	73
17.	Кошман Т.В.	Ассамблея народа Казахстана как модель межнационального единства	79
18.	Махамбетжанова Ж.	Мәңгілік ел болашағы – білімді ұрпақ, саналы жастар	82

19.	Мусабалина Г.Т.	Казахстанский путь в свете Послания Президента РК Н.А. Назарбаева	91
20.	Нугманова К.Ж.	Казахстанский путь и политика Первого Президента Республики Казахстан в продвижении позитивного имиджа страны	97
21.	Оспанова А.Н., Жанбулатова Р.С.	Казахстанско-Российское приграничное взаимодействие и опыт «Еврорегионов» в контексте Евразийской интеграции	102
22.	Пұсырманов Н.С.	Қазақстан қоғамын топтастырудағы Н.Ә.Назарбаевтың тарихи шешімі	109
23.	Сайфолла Ғ.А.	Ұлт көшбасшысының ел конституциясын әзірлеудегі орны	112
24.	Сәрсенбек Д.	Экспо - 2017 көрмесі - елдіктің ерен жеңісі	116
25.	Сергазин Е.Ф.	25 лет - как молчит семипалатинский ядерный полигон	123
26.	Сулеймен Т.	Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында дипломатиялық қарым-қатынастың орнауы	126
27.	Токанов Е.Е.	Ұлт көшбасшысының Еуразиялық экономикалық одақ туралы идеялары	136
28.	Турегалиев Б.Б	Н.Ә.Назарбаевтың тәуелсіз Қазақстанды жаңғыртудағы рөлі	143
29.	Үмітқалиев Ұ.Ұ.	Қазақстанға тигізген ядролық сынақ зардабы және Н.Ә.Назарбаевтың ядролық қарудан бас тарту жолындағы күресі	152
30.	Хабдулина М.К., Брынза Т.В.	К тысячелетию Астаны	156
31.	Шойбекова А.С.	Қазақстан тәуелсіздігі жылдарында Р.Қошқарбаев ерлігіне жаңа көзқарастар	160
32.	Юмакаева Э.А.	Бесік в истории казахской материальной культуры	163

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан Республикасы судьяларының VII съезінде сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. – 2016,21 қараша.-8б.
- 2.Қазақстан Республикасының Конституциясы. // Қазақстан: мемлекеттік кезеңдері. Конституциялық актілер/Құрастырған Ж. Бәйішев. - Алматы: Жеті жарғы, 1997.238б.
3. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан 2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2012,15 желтоқсан .-8б
4. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан 2050:бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2014,17 қаңтар.-8б.

ТАРИХИ ДЫБЫС ӨЗГЕРІСТЕРІНІҢ ТҮБІР ҚҰРЫЛЫМЫНА ӘСЕРІ

Иманбай Асыл Рахымжанқызы

assyl_1993@mail.ru

Қазақстан, Астана, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

Түркология мамандығының магистрі

Түбірлердің даму жолдарын анықтау олардың дыбыстық құрылымын анықтаудан басталады десек те болады. Себебі түбірлердің дыбыстық құрылымын анықтамай тұрып, олардың тұлғалық, мағыналық өзгерістерін ашу мүмкін емес. Түбірлердің дыбыстық құрылымы мәселесі туралы айтылған пікірлер түркологияда бүгінгі күнге дейін толастамағандығы түркітануда бұл мәселенің күн тәртібінен түспеген өзекті мәселе екенін айғақтайды. Сөз мағынасына әсер етпей ауыса беретін тарихи дыбыс өзгерістері әдеттегі құбылыс ретінде назардан тыс қалып жатады. Түркілік тілтаным ғылымы тарихында дыбыс өзгерістерінің тіл табиғатын танытудағы маңызын, туыс тілдерді өзара ажыратудың басты белгілері ретіндегі қызметін саралау XI ғасыр лингвисті М.Қашқаридың еңбегінен бастау алады десек еш қателеспейміз.

Тілдің даму тарихының белгілі бір кезеңінде пайда болған дыбыстар сәйкестігінің тілдегі болмысы сан алуан екені белгілі. Осындай қасиетіне байланысты оның атқаратын қызметі де тілдің белгілі бір салаларына телінулі. Дыбыстар сәйкестігі белгілі бір кезеңнің жемісі ғана емес, ол өзіне дейінгі қолданылып келген белгілі бір тілдің заңды жалғасы бола отырып, сол халық тілінің ерекшелігі ретінде көрініс тауып, өзі өмір сүріп отырған дәуірде белгілі бір тілдік аяда қызмет атқара отырып, келесі бір кезеңге өзі өмір сүрген уақыттың айырмашылығы ретінде беріліп отыратын жалпы тілдің дамуымен байланысты. Осындай күрделі тарихты басынан өткіре отырып біздің дәуірімізге дейін жеткен дыбыстар сәйкестігін бір кезеңнің құбылысы ретінде қарастыра алмаймыз.

Дыбыстар сәйкестігінің тілдік табиғаты туралы ғалымдардың тіл білімінде айтылған пікірлері көптеп кездеседі. Тілдің фонетикалық жүйесін құрайтын дыбыстық өзгерістердің пайда болуына байланысты айтылған бұл пікірлердің дыбыстар сәйкестігіне де қатысы бар болғандықтан, біз енді тіл білімінің барлық салаларына қатысы бар дыбыстардың сәйкесуіне себепші болған дыбыстардың жаңа сапаға, қасиетке ие болуына итермелеген жалпы адамзаттың дамуына әсер етуші факторларға тоқталғанды жөн көрдік.

Фонетикалық құбылыстардың тілдегі өзгерісін, тіл дыбыстарының жаңа сапаға ие болуын тарихи тұрғыдан қарастырғанда сөйлеу органдарына тікелей қатысы бар. Тіл білімінде сөйлеу органдарының дыбыс жасаудағы қызметінің көмейден ерінге, ауыздың төменгі жағынан жоғары жағына қарай жылысуы сияқты заңдылыққа негізделетіні туралы пікірлер бар. Айталық, белгілі ғалым Бодуэн де Куртенэ оның негізгі себебі ретінде тіл дыбыстарының айтудағы үйлесімділікке, әуезділікке ұмтылуын айтады да, адам ақыл-ойының тілдік қолданыстағы мынандай үш бағытын атап көрсетеді:

1. Орталықтан сыртқа қарай, фонация (сөйлеу);
2. Сырттан орталыққа қарай, аудиция (тыңдау);
3. Ми орталығындағы ақыл-ой қозғалысы, церебрация (ойлау) [1, 228 б.].

Ғалым ықшамдалу принципін сөйлеу дағдысымен қатар, ақыл-ой қызметімен де тікелей байланысты физиологиялық құбылыс екеніне ерекше тоқталады. Ол ықшамдауды тіл дамуының жалпы себептерін тудыратын үйлесімділікке ұмтылумен сабақтастырып, тілдің дамуына тікелей ықпал ететін үйлесімділікке ұмтылу заңдылығын былайша сипаттайды: «Дыбыстар мен дыбыс сәйкестігінің ең қиыннан жеңілдеуіне қарай бейімделуінде бұлшық ет пен жүйке қызметі жеңілденуіне күш салу; ықшам формаға бейімделу; нақтылықтан абстрактілікке өтуде ойдың дерексіздігінен арылу т.б.» [1, 228 б.]. Расымен де, ойды нақты түрде тіл арқылы беруде сөйлеу аппараттарына көп күш түсірмей, сөйлеуге аз энергия шығындай отырып іске асыру принципі дыбыстардың жаңа сапаға ие болуына ықпал етіні сөзсіз. Осындай принциптен туындайтын ықшамдалу қызметінің негізгі себептерінің бірі сөйлеу мүшелерін, нерв жүйелерін қозғалысқа келтіретін бұлшық ет қызметін үнемдеу болып табылатын психофизиологиялық фактор деген ғалымның пікіріне толықтай келісеміз.

Ғалым Е.Д.Поливанов фонациялық үнемдеу жайында оның абсолютті емес екенін, сөйлеудің барлық жағдайына шартты болмай-ақ, солай бола тұра ол фонациялық қызметтің нағыз белгісі екенін, ал бұл үшін тілдің эволюциялық факторлары өте маңызды болатынын айтады. Тілші конвергенцияның мутациялық сипатын мойындай отырып, тарихи фонетикалық өзгерістердің ірі категорияларына мутациялық өзгерістерді де жатқызады [2, 90 б.]. Одан әрі қарай ғалым ықшамдалу принципі мәселелерін тілдің лексика, фонетика, орфоэпия, грамматика, графика салаларында қарастырып, оны қысқарумен (сөз тудырудағы жаңа тәсіл ретінде танылатын қысқарған сөздер) байланыстырады. Ықшамдалу принципін негізін әлеуметтік (адамға тән жалқаулық), психофизиологиялық (мүмкіндігінше дыбыс жасаушы органдар қызметін қысқарту, мысалы, ауыз, ерін т.б. қозғалысы) факторларда жатқандығын

көрсетеді [2, 90-113 бб.]. Әрине, ықшамдалу заңдылығының жаңа сөздің жасалуына қатысы қазіргі тіл білімінде тереңдей зерттелуде.

Ықшамдалу принципі В.А.Богородицкий зерттеулеріне де өзек болады. Ол фонация, аудиция және церебрация процестері кезінде тез сөйлеу арқылы энергияны үнемдеуге болатынын айтады. Тілдік өзгерістердегі мәнерліліктің маңызына ерекше көңіл бөле отырып, тілдегі ықшамдалу принципіне қарамастан мәнерлеп сөйлеу тілдегі ерекше формалардың сақталуына, тілдегі біркелкілікке қызмет ететіндігін атап өтеді [3, 14 бб.].

Түркологияда сөздердің ықшамдалуы дыбыстардың түсірілуі арқылы іске асатындығы туралы пікірлерді В.В.Радлов, А.Самойлович, Н.А.Ашмарин, Ж.Дени, И.Ф.Катанов, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, В.Котвич, Г.В.Сенортян т.б. ғалымдар еңбектерінен кездестіреміз. Қазақ тіл білімінде бұл мәселе жөнінде Р.Әміров, Н.Оралбаева, С.Бизақов, Б.Сағындықұлы, З.Әбілова, Г.Айғабылова т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылады.

Түркі тіл білімінде дыбыстардың тарихи өзгеруіне себеп болатын үнемдеу факторы туралы А.М.Щербак: «В развитии же фонологической системы трудно уловить тенденцию в экономии; напротив, некоторые изменения состава фонологических оппозиций или их преобразования приводят к «излишнему» усложнению ее» – дейді. Ғалым фонетикалық өзгерістер мен ұрпақ ауысуының, географиялық, климаттық жағдайдың өзгеруінің арасында ешқандай байланыстың болмайтындығын көрсетеді [4, 189 б.].

Адамзат баласы тіліне тән қасиет - сөйлеуге кететін күшті барынша аз жұмсауға ұмтылу. Сөзді айтуға кететін физикалық қуатты үнемдеп жұмсауға барлық тілдің мүмкіндігі бар. Дүние жүзі тілдерінің ішінде түркі тілдерінде дауыссыз дыбыстардың өзгерістері түрліше таралуы бұл құбылыстың тек үнемдеу заңымен ғана байланысты емес, сонымен қатар ықшамдалу мәселесінің халықтың этногенезі мен глоттогенезіне тікелей қатысты бола отырып, тілде заңдылық ретінде қалыптасқандығын байқатады.

Тілдің белгілі бір тарихи кезеңдерден өтуіне байланысты тілші И.А. Бодуэн де Куртенэ былай дейді: «переход от языкового состояния животного и человека к языковому состоянию человека состоял в общем выходе звукопроизводительной деятельности из полости гортан и полость рта и в появлении настоящей членораздельности (артикулированности) произношения. ... Первоначальное очеловечение языка состояло в выходе главной массы произносительной деятельности из полости гортан и в полости рта». Сонымен қатар ғалым еңбегінде тілге қатысты әлеуметтік факторларды көрсете отырып, үнгір адамдарының иек – тіл бұлшық еттері өте әлсіз болғандықтан алғашқы адамдар тіл алды дыбыстарын айтуға қабілетсіз, тек тіл арты дыбыстарын айту мүмкіндігіне ие болғандығы туралы пікір айтады [8, 60 б.]. Осы пікірге сүйене отырып, тіл алды дыбыстарының адамзаттың биологиялық, физиологиялық дамуы негізінде олардың артикуляциялық мүмкіндіктерінің жетілуіне байланысты қалыптасқан деген тұжырымға келеміз. Мұндай физиологиялық процестер ұзақ мерзімдерді қамтиды. Ал тіл арты дыбыстарының тіл алды, тіл ортасы дыбыстарына өзгеру процесі тілдің бүкіл жүйесіне әсер етеді сөзсіз. Сондықтан сөз мағынасының өзгеруі, жіктелуі,

саралануы, жаңа сөздердің жасалуы арқылы жүзеге асатын тілдің даму процесі адам миының физиологиялық жағынан дамуымен және психологиялық, логикалық, танымдық жетілу процестерімен бірге жүреді. Жалпы осындай адамзаттың дамуына тән процестердің негізінде тілдің фонологиялық-морфологиялық-семантикалық дамуы да жүзеге асырылады.

Ғалым И.А. Бодуэн де Куртенэ тіл арты дауыссыздарының тіл ортасы және ерінге қарай жылжуын ауыз қуысындағы дыбысталу қызметінің ең бір қуатты факторы болып табылатындығын айтады [1, 126 б.]. Ал сөз ортасында (дауыстылар арасында), сөз соңында қатаң дауыссыздар үлкен өзгерістерге ұшырап, дыбыстардың іргелілеу процесінің түркі тілдеріне қатысы жайлы пікірлерді Л.Н Харитоновтың еңбектерінен де кездестіруге болады [9, 55 б.].

Тіршілік иесіне тән пайда болу, өсу, өрбіп-өну, өлу сияқты биологиялық қасиет тілге де тән болғандықтан, түркі халықтарына ортақ болған баба тілдің де өзіне тән даму кезеңдері болғаны баршамызға белгілі. Мыңдаған жылдарды қамтитын ұзақ мерзімдік даму барысында баба тілден бөлініп шыққан тайпалық говорлардың жеке тіл болып қалыптасуы да бір мерзімде болған жоқ. Дүниедегі алуан түрлі объективті, субъективті себептермен тығыз байланыста дамитын кез келген тіл сол тілде сөйлеуші халықтың қалыптасуымен де тікелей қатысты. Сондықтан туыс тілдердің туыстастығы қаншалықты дәрежеде екенін ажыратуда тарихи дыбыс өзгерістерін, соның ішінде сәйкестіктерді негізгі айырым белгі ретінде аламыз. Синхронды тұрғыдан қарағанда жекелеген бір тілдің ішінде дыбыстардың сәйкесуіне артикуляциялық-акустикалық ықпал анық көрінбегенімен, тарихи тұрғыдан алып қарағанда адам физиологиясының жетілуіне орай жүретін артикуляциялық дамудың белгілерін байқауға болады.

Дыбыс сәйкестіктерінің пайда болу негізі адамзаттың артикуляциялық мүмкіндіктерінің дамуымен тікелей байланысты. Ал, фонетикалық заңдылыққа негіз болатын артикуляциялық өзгерістердің фоно-морфо-семантикалық сипат алуы әрбір тілдің ішкі жүйесінің қалыптасуына жағдай жасайды. Бұдан әрі тілдің өзінің заңдылығымен дамуы оның жүйесіндегі барлық деңгейлерінде өзгерісті тудырады. Осының нәтижесінде белгілі бір сөздердің тұлғалық варианттарының пайда болуы және олардың жаңаша семантикалық мән алуы жүзеге асады. Мұндай параллельдердің бәрі бірдей семантикалық дифференциацияға ұшырауы дыбыс сәйкестіктерінің таза сөзжасаммен астарлас фоно-морфо-семантикалық құбылыс екендігін көрсетсе, сондай-ақ дыбыс сәйкестіктерінің жаңа семантикалық мәнге ие болмауы тек фонетикалық өзгеріс екенін көреміз.

Жалпы тілдің дамуында тарихи кезеңдерді басынан өткеріп келе жатқан дыбыс сәйкестіктері тілдің ішкі заңдылығын құрай отырып, оның барлық деңгейлерінде сақталған. Бұл туралы зерттеуші М.Ескеева былай дейді: «Түркі тілдеріндегі дыбыс сәйкестіктерінің моносиллабтарда ғана емес диссилаб, полисиллабтарда да, түбір морфема деңгейінде де кездесуі бұл құбылыстың көне дәуірден бері қолданыста келе жатқан бабатүркілік, орта түркілік тілдердің ыдырауына, қазіргі түркі тілдерінің өзіндік ерекшеліктерімен қалыптасуына ықпал етуші тілдік үрдістердің бірі екенін көрсетеді» деп жазады [10, 36 б.].

Барлық адамзат болмысының қалыптасуы қаншалықты күрделі де ұзақ даму жолынан өтсе, онымен бірге біте қайнаса дамитын тілінің қалыптасуы да соншалықты күрделі тарихты басынан кешіреді. Тілдің негізін қалаушы ең кішкентай бөлшегі болып табылатын әрбір дыбыс та ұзаққа созылған тарихи дамудың жемісі болып табылады. Даму барысында дыбыстар жаңа сапаға ие болуының нәтижесінде өзгерістерге түседі. Ал бұл процесс халықтың өмірімен тығыз бірлікте жүріп отырады да, өз кезегінде әр халықтың лексикалық қорының дамуына тікелей әсер ете алады. Фонологиялық жүйенің құрылу механизмінің күрделілігінен және даму процесінің өте ұзақ мерзімді қамтитындығынан дыбыс сәйкестіктерінің негізгі себебін анықтау да қиын мәселелердің бірі және бірегейі.

Кез келген халық өзінің бар болмысын тілінде сақтап, тіршілігіндегі өзгерістерін тілі арқылы жеткізеді. Осындай халық тарихымен тығыз байланысты тіл сол халық туралы барлық ақпараттарды жинақтай отырып, өзіндік ішкі даму заңдылықтарымен дамиды. Бұл ішкі даму заңдылықтары тілдің барлық қатпарларын қамтып отырады. Дыбыстардың тарихи өзгерістері фонетикалық заңдылықтарын, ал грамматикалық формалар арқылы тілдің дамуы оның грамматикалық заңдылықтарын қамтамасыз етеді. Тілдегі кез келген заңдылықтарды сол тілді иемденуші халықтың тарихымен тікелей байланыстыра шешу мүмкін емес. Дүние жүзі халықтары сияқты түркі халықтарының да белгілі бір өзіндік қайталанбас тарихы бар. Сондықтан олардың тілдері де күрделі тарихи дамуды басынан өткізген. Тілге әсер етуші сыртқы факторлар оның жүйесін толық өзгерте алмағанымен, қазіргі кезеңде жеке-жеке ұлт болып табылатын әрбір этностың қалыптасу процесінде үлкен рөл атқарады. Осы процеспен бара-бар жүретін ортақ түркі тілінің ерекше белгілерін білдіретін дыбыстық өзгешеліктер қазіргі жеке-жеке тіл болып қалыптасқан түркі тілдерінде белгілі бір заңдылыққа айналған. Осыған байланысты белгілі ғалым А.М.Щербак былай дейді: «...Как бы ни был относителен этот источник, как бы ни именовался он – праязыком, языком-основой или пучком изоглосс, – он представляет собой реальную историческую категорию: достоверность дробления языков и образования таким путем языковых семей столь же несомненно, как и достоверность их взаимодействия, обуславливающего возникновение пространственных, или ареальных языковых общностей» [4, 15 б.].

Жалпы түркі халқы даму барысында бірнеше этностарға ажыраған. Этностар географиялық, мәдени, экономикалық қарым-қатынасының нәтижесінде бір-бірімен араласқан. Осыған байланысты негіз тілдің фонетикасында, морфологиясында, семантикасында өзгерістер болатыны қалыпты заңдылық. Этностар тілдеріне ыдырауы, өзара қайта тоғысуы, іргелерін қайта ажыратуы, туыстас немесе басқа жүйедегі тілдермен тығыз қарым-қатынаста болуы әр тілдің өзіндік ерекшеліктерін, ішкі заңдылықтарын, өзіне тән сипат-болмысын қалыптастырып отырады. Сондықтан қазіргі түркі тілдері негіз тілдің даму тарихындағы заңды жалғасы. Олардың құрамында негіз тілдің фактілері белгілі бір дәрежеде сақталып отырған. Дыбыс сәйкестіктері де тілдің тарихи дамуында пайда болған заңдылықтардың бірі.

Дыбыс сәйкестіктері арқылы тілдің құрамын өзгертуге себебі тиетін уақыт жағынан ертеректе пайда болған сөздердің тұлғалық жағынан өзгерістері де іске асады. Дыбыс сәйкестігі терминімен қатар тілімізде дыбыс алмасуы, дыбыстық өзгерістер деген сияқты фонетикалық құбылыстарды атайтын терминдер де қолданылады. Дыбыс сәйкестігі мен дыбыс алмасуының ерекшеліктерін академик Ә.Қайдаров тіліміздегі бір буынды түбірлерді зерттеу барысында былайша саралайды: «Бір буынды түбірлер мен негіздердің тіларалық варианттары немесе дыбыстық рефлекстері әр тілде өзіндік бейнесі бар және туынды сөздердің құрамында консервантты қолданылады. Олардың пайда болуына дыбыстардың ауысуы немесе сәйкестігі себеп болады. Дыбыстардың ауысуы немесе сәйкестігі дауыстылар арқылы да және дауыссыздар арқылы да іске асады. Соған қарамастан дыбыстардың сәйкестігі олардың ауысуынан принциптері бойынша ажыратылады. Біз дыбыстардың ауысуында белгілі бір фонологиялық факторлардың әсер етуін түсінеміз, ал дыбыстардың сәйкестігінде мұндай факторлар тіпті жоқ, бір буынды түбір-негіздердің құрамында бұл спонтанды түрде болады. Бұл нақты бір түркі тілінің құрылымдық дамуымен анықталады» [5, 74-75 бб.]. Бұдан түсінетініміз, дыбыс алмасуы тіліміздегі сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция сияқты фонетикалық шарт бойынша өзгереді. Ал дыбыс сәйкестіктері ешқандай фонетикалық ықпалсыз өзгерістерге ұшырайды. Бұл екі заңдылықты ажыратудың тағы бір принципі – дыбыс алмасуы бір тіл ішінде ғана іске асатын құбылыс, ал дыбыс сәйкестігі ұзақ уақытты қамтитындықтан, бір тіл ішінде де, туыстас тілдер арасында да кездесетін заңдылық болып табылады.

Қазіргі қазақ тіл білімінде дыбыстар сәйкестігі туралы көптеген зерттеулер болғанымен, бүкіл түркілік сипат алған дыбыстар сәйкестігінің бар болмысын танытатын анықтаманы кездестірмедік. Ал дыбыстар алмасуына тілші С.Мырзабеков алмасудың (лат. *alternation*, орысша *чередование*) – әр түрлі сөзформалардың құрамында кездесетін бір морфеманың бір дыбысының көрші дыбыстың әсерінен басқа дыбысқа ауысуы екенін айтып, оның фонетикалық жағдайдың нәтижесі екенін дәлелдейді [11, 98 б.]. Кейінгі жылдардағы тіл білімінің сөздіктерінде алмасуды (ағыл. *alternance*) альтернациямен барабар» деп көрсетеді [12, 424 б.]. Сондай-ақ орыс тіл білімінде дыбыстар сәйкестігі терминіне дәл әрі нақты берілген анықтаманы О.С.Ахманованың еңбегінен табамыз: «Соответствие англ. *correspondence*, фр. *correspondance*, нем. *entsprechung*. Особое соотношение звуков, форм, модостей построения и т.п., обнаруживаемых у отдельных представителей данной языковой семьи, обуславливающее их возведение к общей праформе, модели и т.п. и являющееся основной сравнительно-исторического языкознания. Соответствие лексическое. Соответствие смысловое. Соответствие звуковое (соответствие фонетическое) англ. *phonetic correspondence*. Закономерное соответствие звуков в этимологически тождественных морфемах как эмперическая основа сравнительно-исторического метода, исходящего из регулярности звуковых изменений и устанавливающего первоначальную языковую общность

посредством планомерного сопоставления звуковых систем родственных языков [13, 441 б.].

Жалпы тіл білімінде дыбыстар сәйкестігінің пайда болуына негіз болатын мынандай фонетикалық және физиологиялық құбылыстарды атауға болады: 1. сөзді айтуға, дыбыстауға кететін энергияны үнемдеу;

2. дыбыстауға кететін күшті (қуатты) мейлінше аз жұмсау;
3. үйлесімділікке ұмтылу;
4. әуезділікке ұмтылу;
5. дыбыстардың өзгеруге табиғи бейімділігі;
6. тілдік жүйені жетілдірудің ішкі қажеттілігі;
7. фонемаларды функционалдық сипатына қарай саралау;
8. дыбыстардың артикуляциялық орнын өзгертуі;
9. бір дыбыстық комплекстегі дыбыстардың позициялық жағдайы;
10. өзгеретін дыбыстың белгілі бір дыбыстардың қоршауында келуі;
11. екпін;
12. әлеуметтік орта;
13. географиялық жағдайдың өзгеруі;
14. тілдердің бір-бірінен ажырасуы;
15. тілдердің бір-бірімен тоғысуы және т.б.

Аталған кез келген физиологиялық немесе фонетикалық құбылыстар дыбыстардың ауысуына белгілі бір дәрежеде өз үлесін қосып отырады. Осындай құбылыстармен бірге белгілі бір әлеуметтік ортада қалыптасқан дәстүрге бейімделу немесе белгілі бір ұрпақтың келесі бір жаңа кезеңдегі ұрпаққа ауысуы сияқты қоғамдық-әлеуметтік факторлардың тілдің жүйесіне әсер етіп, дыбыстардың өзгеруіне әкеледі [2, 74 б.]. Дыбыс сәйкестіктерінің тілдегі табиғаты күрделі болғандықтан, фонетика саласында және морфология саласында қарастырылып келеді. Түбірдің құрамындағы сәйкестіктердің бәрі фонетикалық тұрғыдан қарастырылса, қосымша морфема деңгейіндегі сәйкестіктер морфологияның және сөзжасамның объектісі болып танылады. Тілімізде жиі кездесетін мұндай құбылыстарды соңғы кездері фонетика және морфологияның сабақтастыра қарастыратын морфемалардың құбылысын фонологиялық ерекшеліктер арқылы зерттеуге бағытталған морфонология ілімі негізінде қарастыру да өз жемісін беруде. Расында, дыбыс сәйкестіктерін әрі фонетикалық, әрі морфологиялық тұрғыдан жан-жақты қарастырғанда ғана оның табиғатын толық тани аламыз. Дыбыс сәйкестіктері тарихи дамуда пайда болып, белгілі бір тілдің жүйесінде заңдылық ретінде орныққандықтан, сөзжасамның белгілі бір тәсілі ретінде қызмет атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. Т. I. – Москва, 1963, 228 с.
2. Поливанов Е.Д. Факторы фонетической эволюций языка как трудового процесса // Статьи по общему языкознанию. – Москва, 1968, 90 с.
3. Русский язык и советское общество. К. 2. – Москва, 1986.

4. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1970, 240 с.
5. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в тюркских языках. – Алма-Ата, 1986, 328 с.
6. Бодуэн де Куртенэ. Об одной из сторон постепенного человечения в связи с антропологией // Введение в языковедения. Хрестоматия. – Москва: Аспект Пресс, 2000, С. 60-64.
7. Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. Фонетика и морфология. – Якутск, 1954, 55 с.
8. Ескеева М. Тарихи дыбыс өзгерістері. – Астана: Еуразия ұлттық университеті, 2003, 180 б.
9. Мырзабеков С. Қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2001, 120 б.
10. Тіл білімінің сөздігі. – Алматы, 2002, 424 б.
11. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва, 1966, 441 с.

Н.Ә.НАЗАРБАЕВТЫҢ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМДІ ҰРПАҚ ДАЯРЛАУ ЖОЛЫНДАҒЫ САЯСАТЫ

Искаков Қ.А.

Астана, Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ

*«Біз Қазақстанды әлемдік деңгейдегі білім
орталығына айналдыруымыз қажет».*

Н.Ә.Назарбаев

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздіктің 22 жылында еліміздің экономикалық және әлеуметтік дамуымен қатар білім беруді жаңғыртуды кезең-кезеңімен жүргізіп келеді.

Қомақты әлеуметтік, әсіресе білім беру жүйесіндегі реформаларды жүргізу Егемен Қазақстанның алғашқы құқықтық құжаттарының бірі – Тәуелсіздік Декларациясында бекітілген болатын.

Ұлттың Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың саяси ерік-жігерінің арқасында жаңа мемлекетті құрудың және экономиканы реформалаудың ең қиын жағдайында ұлттық білім беру моделі құрылды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында білім және ғылым жүйесі Қазақстан Республикасы Президентінің басты назарында болды.

Н.Ә. Назарбаев өзінің сөзінде: «Қазақ атамыз «Білекті бірді, білімді мыңды жығады» деген. Қазақтың бұл мақалының өзі бүгінгі күні айрықша мәнге ие болып отыр. Бұл заман білекке емес, білімге сенетін заман. Заманауи әлемде елдің қуаты, ең алдымен, білім мен ғылымда болатын уақытқа келдік. Сол білімді қажетке, тұрмыс игілігіне жарата білуімізбен ғана бағаланады. Инемен